

Analyzing the Policies of Āstān Quds Razavi in the Field of Religious Tourism and Pilgrimage from the Current Situation to the Desired Situation

Azam Baghayi ¹ Hossein Mehrabani Far ²

Received: July 16 , 2022

Accepted: October 16 , 2022

Abstract

Pilgrimage and religious tourism, despite common opportunities for convergence and companionship, have fundamental differences in basis, function and social consequences. This has led to various controversies in policy making. The current study seeks to know the current state of the policies of Āstān Quds Razavi in relation to pilgrimage and religious tourism. And finally, based on the overall perception of the current state of these policies, it seeks to obtain a list of priorities regarding the favorable state of Āstān's policies and services in the field of pilgrimage and religious tourism; utilizing documentary methods and qualitative interviews with experts, policy makers and implementers of religious tourism and pilgrimage in gathering information and also analyzing the data obtained from it using the qualitative content analysis method led to the conclusion that not only the issue of religious tourism in policies of Razavi's Āstān Quds has not been taken into consideration, but no relation between tourism and pilgrimage has been established in these policies. Among the problems and issues of policies in the field of pilgrimage, we can mention the effectiveness of pilgrimage and the continuity of communication with pilgrims, the realization of pilgrimage with knowledge and the promotion of its customs and rituals, the increasing participation of people in pilgrimage services and the removal of deprivation, etc. Also, among the priorities, things like "creating convergence between tourism and pilgrimage and taking advantage of tourism capacities along the pilgrimage and preserving the meaning core of pilgrimage and expanding it in the services of the shrine and pilgrimage city are worth mentioning.

Keywords: Pilgrimage, Religious Tourism, Politics, Āstān Quds Razavi.

1. Master in Religious Tourism, Higher Education Institute of Kherad Gerayan Motahhar, Mashhad, Iran: a_baghaie@yahoo.com

2. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran (corresponding author): Mehrabanifar@razavi.ac.ir



واکاوی سیاست‌های آستان قدس رضوی در حوزه گردشگری

مذهبی و زیارت؛ از وضعیت موجود تا وضعیت مطلوب

دریافت: ۱۴۰۱/۴/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۲۴

اعظم بقای^۱، حسین مهربانی فر^۲

چکیده

زیارت و گردشگری مذهبی در عین فرصت‌های مشترک برای همگرایی و همراهی، تفاوت بنیادین در مبنا، کارکرد و پیامدهای اجتماعی دارند. این امر مناقشات مختلفی را در سیاست‌گذاری به دنبال داشته است. این پژوهش شناخت وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس رضوی در نسبت با موضوع زیارت و گردشگری مذهبی را پی می‌جوید و در نهایت به دنبال این است که بر اساس دریافتی کلی از وضعیت موجود این سیاست‌ها، فهرستی از اولویت‌های ناظر به وضعیت مطلوب سیاست‌ها و خدمات آستان در حوزه زیارت و گردشگری مذهبی به دست دهد؛ بهره‌گیری از روش اسنادی و مصاحبه کیفی با متخصصان، سیاست‌گذاران و مجریان گردشگری مذهبی و زیارت در گردآوری اطلاعات و همچنین تحلیل داده‌های به دست آمده از آن با روش تحلیل محتوای کیفی به این نتیجه منتهی شد که نه تنها مسئله گردشگری مذهبی در سیاست‌های آستان قدس رضوی مورد توجه قرار نگرفته است، بلکه هیچ نسبتی میان گردشگری و زیارت در این سیاست‌ها برقرار نشده است؛ از جمله مسائل و موضوعات سیاست‌های موجود در حوزه زیارت، می‌توان به اثربخشی زیارت و تدوam ارتباط با زائران، تحقق زیارت با معرفت و ارتقای آداب و مناسک آن، مشارکت‌افزایی مردم در خدمات زیارت و محرومیت‌زدایی و... اشاره کرد. همچنین از میان اولویت‌ها، مواردی همچون ایجاد همگرایی میان گردشگری و زیارت و بهره‌گیری از ظرفیت‌های گردشگری در امتداد زیارت و حفظ هسته معنایی زیارت و بسط آن در خدمات حرم و شهر زیارتی قابل ذکر است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، گردشگری مذهبی، سیاست، آستان قدس رضوی.

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد گردشگری مذهبی مؤسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر، مشهد، ایران: a_baghaie@yahoo.com
 ۲. استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول): Mehrabanifar@razavi.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

امروزه گردشگری مذهبی به یکی از رایج‌ترین انگیزه‌های سفر تبدیل شده و از طرفی افزایش سفرهای زیارتی با روند گسترش گردشگری همگام بوده است (نیکنام، ۱۳۹۳: ۴۷). این دو پدیده در عین امکان همراهی و همگرایی و ارتباط نزدیک با یکدیگر، از حیث مبنا، کارکرد و دلالت‌های اجتماعی تفاوت‌های قابل توجهی دارند و همین امر موجب مناقشات مختلفی در بعد مفهومی و سیاست‌گذاری در این حوزه شده است.

زیارت رفتاری رایج در میان پیروان ادیان مختلف در طول تاریخ بوده است و بارزترین مصداق آن، سفرهای زیارتی برای حضور آیینی در مقابر بزرگان دین است. این رفتار دربرگیرنده بخش مهمی از آداب و مناسک دینی در فرهنگ‌های دینی مختلف است (ریدر، ۱۴۰۰). جست و جو برای معنا و تمایل به رشد شخصی به جای تعلقات مادی در زیارت محوریت دارد. از همین رو در دیدگاه دینی، گردشگری به ویژه در مفهوم نوین آن در قرن اخیر بسیار متفاوت است؛ زائران شباهتی با گردشگران ندارند، بلکه انگیزه و تعهد عمیق معنوی و مذهبی دارند و با اهداف لذت جویی، آموزش، کنجکاوی، استراحت و رواداری سفرهای گردشگری کاملاً متفاوت است (توانگر و دیگران، ۱۳۹۱: ۵). از این منظر غلبه گردشگری بر زیارت آن چنان که برنز و هولدن بیان می‌کنند تبدیل شدن آن به یک امر مصرفی جهانی برای لذت و سرگرمی را در پی دارد، به همان شکلی که سایر محصولات مصرفی جهان مدرن مصرف می‌شوند (Razaq & Morpeth, 2007: 5). در همین باره، به زعم ترنر و اش (۱۹۷۵)، رشد اولیه جهانی مزایای اقتصادی مشهور گردشگری، باعث ایجاد مشکلات اجتماعی فرهنگی و محیطی ناخواسته می‌شود (Razaq & Griffin, 2015).

از طرف دیگر باید در نظر داشت که گردشگری در دنیای امروز به مثابه صنعتی پرطرفدار، از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی کشورها برای درآمدزایی و اشتغال است و علاوه بر داشتن مزیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی، نقش مهمی در معرفی فرهنگ هر کشور و ارتقای قدرت نرم آن دارد (ملکی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۳). گردشگری ضمن توانایی حفظ مؤلفه‌های فرهنگی، این امکان را فراهم می‌کند که افراد با فرهنگ‌های مختلف آشنا شوند و افزون

بر تلاش در راستای معرفی فرهنگ خود به جوامع دیگر، برای میراث فرهنگی دیگران نیز احترام قائل شوند (باقرنیا و احمدیان، ۱۳۹۳: ۳۷). از این روست که گردشگری در شهرهای زیارتی می‌تواند به‌عنوان یک فرصت اقتصادی فرهنگی نیز نگریسته شود؛ آن‌چنان که امروزه بخشی مهم از زندگی مردم را تشکیل می‌دهد و نمی‌توان به آن بی‌توجه بود.

در این میان خراسان رضوی خاصه شهر مشهد از مراکز مهم گردشگری مذهبی و زیارت در جهان اسلام است. حرم مطهر حضرت رضا (علیه السلام) پر جاذبه‌ترین مکان مذهبی در ایران و به همین جهت کلان‌شهر مشهد کانون عمده زیارت و گردشگری مذهبی در کشور بوده و فضای کنش زیارتی سالانه میلیون‌ها زائر است (عظیمی هاشمی و دیگران، ۱۳۹۱). جایگاه بین‌المللی شهر مشهد به‌عنوان یکی از قطب‌های مذهبی و فرهنگی جهان اسلام و تشیع، ضرورت برجسته کردن نقش حرم مطهر و توجه به آستان قدس رضوی به‌عنوان نهاد اصلی متولی آن را در طراحی، پیشبرد و سامان‌دهی سیاست‌های حوزه زیارت و گردشگری مذهبی به‌روشنی نمایان می‌سازد. درباره شهر مشهد، تجربه نیز نشان داده است که در زیارت به‌ویژه در دهه‌های اخیر همواره مؤلفه‌های پرنرنگی از گردشگری نیز همراه شده است. «در واقع سفرهای زیارتی به کلان‌شهر مشهد در قالب زیارت و گردشگری مذهبی دیگر به صورت تک‌بعدی انجام نمی‌گیرد. مطالعات انجام شده نشان‌دهنده این نکته است که سفرهای زیارتی به این کلان‌شهر از حالت تک‌انگیزه‌ای (بر پایه زیارت) به چندانگیزه (با اولویت زیارت) تغییر یافته است» (سقای و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۴). بر همین اساس، مسئله مهم این پژوهش، کیفیت توجه به امر زیارت و گردشگری مذهبی و خدمات مقتضی آن در وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس رضوی به‌عنوان نهاد محوری متولی زیارت در شهر مشهد است؛ اینکه با تغییرات و تحولات صورت گرفته در امر زیارت متأثر از گردشگری مذهبی، نسبت این دو چگونه در سیاست‌های این نهاد مذهبی بازتاب یافته است.

هدف این پژوهش شناخت وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس رضوی در حوزه گردشگری مذهبی و زیارت از رهگذر مطالعه سیاست‌های اعلامی آستان قدس رضوی و مصاحبه با متخصصان و کارگزاران این حوزه است و کیفیت صورت‌بندی این سیاست‌ها

را در نسبت با این دو پدیده پی می‌جوید؛ پدیده‌هایی که در عین همراهی و همگرایی، از حیث مبانی، اصول و هسته‌های معنایی واجد تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای هستند.

از این‌رو، این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که مسائل و خدمات گردشگری مذهبی و زیارت در سیاست‌های آستان قدس رضوی در قالب چه مضامین و گزاره‌هایی بازتاب یافته و بر اساس ارزیابی وضعیت موجود از دید متخصصان حوزه زیارت و گردشگری و کارگزاران این امر در آستان، چه اولویت‌هایی را می‌توان ناظر به وضعیت مطلوب سیاست‌ها و خدمات آستان در حوزه زیارت در نظر گرفت؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

تا آنجا که محقق جست‌وجو کرده است، پژوهشی که به‌طور خاص به مطالعه و تحلیل سیاست‌های آستان قدس رضوی در حوزه زیارت و گردشگری مذهبی پرداخته باشد، تاکنون انجام نشده است؛ اما در عین حال می‌توان تعدادی از پژوهش‌های مرتبط را از حیث اهتمام به نقش شهرهای زیارتی و اماکن مذهبی در نسبت با گردشگری مذهبی و در رشد آن را برشمرد؛

به‌عنوان نمونه غفاری (۱۳۹۵) در پژوهشی نقش اماکن مذهبی و به‌طور خاص مسجد مقدس جمکران را در گردشگری مطالعه کرده است. او در این پژوهش ضمن تحلیل گردشگری مذهبی، با در نظر گرفتن قابلیت‌ها و شرایط موجود در استان قم و اهمیت وجود حرم مطهر حضرت معصومه (علیها السلام) و مسجد مقدس جمکران به‌عنوان دومین مرکز زیارتی کشور به نقش آن در جذب گردشگران و توسعه گردشگری پرداخته است؛ شبابی (۱۳۹۰) در پژوهشی نقش مرقد امام خمینی (ره) را در تحول گردشگری مذهبی شهر تهران مطالعه کرده است. همچنین باباپور لامعی (۱۳۹۶) نیز در واکاوی نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری به مطالعه موردی حسینیه اعظم زنجان توجه کرده و با بیان کارکردهای مهم این حسینیه از جمله کارکردهای اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، روان‌شناسی و... نقش آن در تولید و باز تولید گردشگری مذهبی استان زنجان، با در نظر گرفتن ۶ توان

اصلی از جمله توان مدیریتی، توان اقتصادی، ظرفیت طبیعی، توان اجتماعی جمعیتی، زیرساخت‌های گردشگری مذهبی و تسهیلات گردشگری مذهبی به مطالعه نقش و جایگاه این حسینیه در توسعه فرهنگی استان زنجان پرداخته است. طبق یافته‌های پژوهش بر اساس ضریب تعیین به‌دست آمده «توان مدیریتی» به میزان بیش از ۲۰ درصد، «توان اقتصادی» به میزان بیش از ۶ «زیرساخت‌های گردشگری مذهبی» به میزان بیش از ۹ درصد، «ظرفیت طبیعی» به میزان ۰ درصد، «توان جمعیتی اجتماعی» به میزان بیش از ۳۳ درصد، «تسهیلات گردشگری مذهبی» به میزان بیش از ۴۶ درصد بر تغییرات مؤلفه «توسعه گردشگری مذهبی» بر تغییرات مؤلفه «توسعه گردشگری مذهبی» تأثیرگذار است. همبستگی بین نقش توانمندی‌های حسینیه اعظم زنجان و توسعه گردشگری مذهبی برابر با (۰/۹۷) به‌دست آمد. بر اساس ضریب تعیین به‌دست آمده بیش از (۰/۹۵) توسعه گردشگری مذهبی از حسینیه اعظم زنجان قابل پیش‌بینی است.

در همین باره می‌توان پژوهش ثابت کردار (۱۳۹۶) را که نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری استان گیلان را مطالعه کرده، مورد توجه قرار داد؛ نتایج این بررسی نشان داده که بر اساس نظرات گروه مورد مطالعه مهم‌ترین نقطه قوت برای تحلیل نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری، وجود مکان‌ها و جاذبه‌های طبیعی و تاریخی و فرهنگی در اطراف مکان مذهبی با وزن ۰/۷۴۴ است و نقطه ضعف عمده هم ناآشنایی با چگونگی بهره‌برداری از ظرفیت‌های موجود و استفاده نکردن از تجارب متخصصان در امر گردشگری مذهبی در توسعه و بهبود جذب گردشگر با وزن ۰/۶۰۴ است، همچنین گروه مورد مطالعه مهم‌ترین فرصت پیش‌رو را برگزاری مراسم‌های مذهبی در ایام رمضان، محرم و ... در امام‌زاده‌ها و بقعه‌ها با وزن ۰/۸۸ دانسته‌اند و تهدید عمده را هم استفاده ابزاری از طرح‌های ساماندهی برای درآمدزایی امام‌زاده با وزن ۱/۶۸۵ می‌داند. نتایج این پژوهش همچنین حکایت از این داشت که اولاً اماکن مذهبی در توسعه محیطی (اکولوژیک) گردشگری نقش موثری دارد و ثانیاً اماکن مذهبی در توسعه کالبدی فضایی نقش موثری دارد. ولی بر اساس نظرات پاسخ‌دهندگان اماکن مذهبی اولاً در توسعه اجتماعی فرهنگی و مدیریتی و همچنین در توسعه اقتصادی نقش موثری ندارد.

در حوزه مطالعات سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی و زیارت نیز پژوهش «طراحی سناریوهای سیاستی زیارت مشهد مقدس بر مبنای روش عدم قطعیت بحرانی» شایان توجه است. در این پژوهش تلاش شده با تکیه بر ترکیب فرایند تحلیل سلسله مراتبی و دلفی و بر مبنای مدل شوارتز، مهم‌ترین پیشران‌های اثرگذار بر آینده را شناسایی، اولویت‌بندی و در نهایت چهارچوب سناریوهای سیاستی آینده زیارت در مشهد مقدس در افق ۱۴۰۴ طراحی شود. برای این کار، با به کارگیری مطالعه اسنادی و پرسش‌نامه باز و مصاحبه، دیدگاه ۱۵ صاحب نظر شناسایی شده و با تحلیل مضمون فهرست پیشران‌ها استخراج و با تکیه به روش دلفی ۸ پیشران اصلی مورد اجماع خبرگان شناسایی و با اجرای فنّ تصمیم‌گیری چندمتغیره دو پیشران که بیشترین اهمیت و عدم قطعیت را داشتند، شناسایی و بر اساس آن چهارچوب سناریوهای طراحی شده است (سیدمحسنی باغسنگانی، ۱۳۹۹).

در کنار این پژوهش‌ها، پژوهش توانگر و دیگران (۱۳۹۱)، نیز به مطالعه تطبیقی ساختار مدیریت گردشگری در دو شهر مشهد و رم (واتیکان) بر اساس مدل مدیریت مقصد گردشگری پرداخته‌اند. نتایج تحقیق با روش توصیفی و تحلیلی تطبیقی، بیانگر تفاوت در ساختار مدیریت و سازماندهی گردشگری و نوع و ترکیب گردشگری در شهرهای نمونه بوده که با توجه به برتری شهر رم در جذب و سازمان‌دهی گردشگران، پیشنهادهایی برای اصلاح وضع موجود مدیریت گردشگری در مشهد ارائه شده است.

در مجموع از مرور پیشینه موجود می‌توان دریافت که نه تنها مسئله نقش و جایگاه آستان قدس رضوی در نسبت با گردشگری مذهبی و زیارت مورد توجه پژوهش‌های پیشین نبوده، بلکه اساساً سیاست‌پژوهی و تحلیل سیاست‌های این حوزه در پژوهش‌های پیشین دنبال نشده است. از این‌رو، خلأ مطالعات ناظر به آن به منظور ارزیابی وضعیت موجود و ایجاد زمینه دستیابی به سیاست‌های کارآمد و اثربخش در این حوزه احساس می‌شود. بر همین اساس وجه تمایز و نوآوری این پژوهش را می‌توان در توجه به همین مسئله در نظر گرفت.

۲-۱. ادبیات پژوهش

۱-۲-۱. گردشگری و گردشگری مذهبی

گردشگری، عمل و فرایند گذراندن وقت دور از خانه به دنبال تفریح، آرامش و لذت و در عین حال بهره‌گیری از خدمات تجاری است. به این ترتیب، گردشگری محصول ترتیبات و سامان اجتماعی مدرن است که در اروپای غربی در قرن هفدهم آغاز شد؛ اگرچه پیشینه‌هایی در دوران باستان کلاسیک دارد، گردشگری در معنای مدرن آن مجموعه‌ای از فعالیت‌هایی است که به‌طور فزاینده‌ای فشرده، سازمان‌یافته و تجاری محور است و ریشه‌های آن را می‌توان در غرب صنعتی و فراصنعتی یافت (Walton, 2022).

گردشگری در عین حال یک نظام معناست که هر فردی با هدفی از مکانی به مکانی جابه‌جا می‌شود و سلسله تجربیات و اتفاقاتی را درک می‌کند. لذا این حرکت دارای سه عنصر انگیزه، زمان و جابه‌جایی فیزیکی است که در بطن خود سطحی از تعاملات و رویایی فرهنگی را فراهم می‌سازد. یکی از اشکال گردشگری، گردشگری مذهبی است که بر حضور در اماکن مذهبی تأکید دارد (معاون و همکاران، ۱۳۹۶: ۲).

گردشگری مذهبی گونه‌ای از گردشگری است که در آن جاذبه‌های مذهبی مانند زیارتگاه‌ها، مقبره امام‌زاده‌ها، مساجد، کلیساها و آیین‌ها و مراسم مذهبی عامل جذب گردشگر به مکان مد نظر است. این گونه از گردشگری که با اعتقادات و باورهای مذهبی بازدیدکنندگان یا قدمت و جاذبه تاریخی مکان‌های مذهبی گره خورده است، ریشه در تاریخ ایجاد مذاهب دارد و ظرفیت عظیمی را برای جذب گردشگر در مناطق گوناگون کشور ایجاد می‌کند (ملکی و همکاران، ۱۳۹۸).

برخی بر این باورند که گردشگری به معنای سفر روحی است و نیازهای روحی را پاسخ می‌دهد؛ اما افراد بسیاری نیز معتقدند تفاوت‌هایی بین زیارت‌های سنتی و گردشگری مذهبی وجود دارد. در جوامع مدرن، بسیاری از مردم به اماکن مقدس سفر می‌کنند و هدف آنان پاسخ به هر دو گروه نیازهای مذهبی و تفریحی است. این امر موجب پدید

آمدن چالش‌های بزرگی در ارائه تعریف برای گردشگری مذهبی می‌شود که آیا گردشگری تلقی شود یا زیارت (نهایندی و نعمتی، ۱۳۸۹: ۱۷۵). تعریف مفهوم زیارت به‌ویژه در میان شیعیان این تفاوت مفهومی را هرچه بیشتر آشکار می‌سازد.

۱-۲-۲. زیارت

زیارت از ریشه «زور» به معنای میل به چیزی است و از «زار-یزور-زیاره-مزاراً-زوراً» به معنای ملاقات کردن و به دیدار کسی رفتن آمده است (راغب اصفهانی: ۲۲۱؛ به نقل از سبحانی و میردیکوندی، ۱۳۹۳). زیارت در اصطلاح دینی، تمایلی است که افزون بر میل و حرکت حسی، قلب، هم نسبت به زیارت‌شونده گرایش جدی پیدا کند و هم با اکرام و تعظیم قلبی و انس روحی همراه باشد (طریحی، ۱۳۸۷: ۳۰۵).

زیارت در عرف به دیدار کسی رفتن، بزرگ شمردن، احترام گذاشتن، انس گرفتن با او، جلب توجه و محبت او معنا می‌دهد و زیارت اصطلاحی هم به معنای ادراک حضور و تشرف زائران در مشاهد مشرفه و آرامگاه‌های انبیا و اولیا خداوند به قصد اکرام و تعظیم و احیای شعائر اسلامی، با شناخت و معرفت از مقام و عظمت والای آن بزرگواران است (برهانی شهرستانی، ۱۳۸۹). زیارت، عزیمت (ظاهری یا باطنی) به اماکن مذهبی که از سوی پیروان یک دین برای به‌پا داشتن آیین یا فریضه‌ای دینی انجام می‌گیرد و در بیشتر ادیان جهان وجود دارد و در میان شیعیان زیارت به مفهوم سفر و رفتن به اماکن مقدس، چون مکه، عتبات، سوریه، مشهد، قم و امام‌زاده‌ها از روی اعتقاد مذهبی است که معمولاً به‌منظور تعمیق ایمان، پاداش معنوی، وفای به نذر یا برآورده شدن حاجت انجام می‌گیرد (هاشمی فشارکی، ۱۳۹۹).

از مجموع تعاریف و توضیحات مختصر ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت که زیارت و گردشگری مذهبی با وجود در برگرفتن مفاهیم متفاوت و گاه متضاد (تفاوت در مبنا، انگیزه و نیت) هم‌پوشانی‌هایی نیز دارد. در عین حال، به طور کلی سه دیدگاه در مفهوم و نسبت گردشگری (مذهبی) و زیارت را می‌توان برشمرد:

- تفاوت جدی در جهان بینی، انگیزه و کارکرد؛ تعارضات زیارت و گردشگری از حیث معنایی
- نبود تفاوت جدی زیارت و گردشگری مذهبی (گردشگری نوعی زیارت مدرن)
- طیفی دیدن زیارت گردشگری؛ امکان ایجاد ترکیب‌های سکولار و مذهبی متعدد که بر اساس این دیدگاه زیارت و گردشگری در دو قطب مقابل یک طیف قرار دارند و در مرکز طیف نوع جدیدی از گردشگری با عنوان گردشگری مذهبی معنوی ظاهر می‌شود (عظیمی هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۳۷-۱۳۵).

در نهایت می‌توان گفت تمایز مفهومی زیارت و گردشگری مذهبی بیشتر ناظر بر تفسیر انگیزه‌ها و نیت فردی است. در این معنا یکی از انگیزه‌های گردشگر مذهبی می‌تواند زیارت اماکن مقدس باشد و انگیزه‌های دیگر تفریحی، درمانی و ... نیز هر یک می‌توانند در سفر گردشگر مذهبی جایگاهی داشته باشند؛ اما اگر این دو مفهوم از نگاه برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری بررسی شوند، به‌سختی می‌توان تمایز در انگیزه‌های سفر را مبنایی برای تمایز در سیاست‌گذاری دانست. چنانچه اسمیت عقیده دارد زائران و گردشگران در اصول پایه‌ای سفر و در اکثر زیرساخت‌ها با هم مشترک هستند (همان: ۱۳۵). در عین اینکه طبق مطالعات صورت گرفته باید در نظر داشت هر چند ماهیت هستی‌شناختی زیارت و گردشگری مذهبی در بسیاری از شهرهای زیارتی به‌ویژه در کلان‌شهر مشهد بر بنیان زیارت قرار داشته و اولویت زیارت هنوز در بالاترین حد ممکن از انگیزه‌های سفر به کلان‌شهر مشهد را در برمی‌گیرد، ولی بعد از اولویت اول دیگر انگیزه‌هایی وجود دارد. به عبارت دیگر، سفر به کلان‌شهر مشهد، هر چند در برگیرنده انگیزه اصلی زیارت است، ولی تمامی زمان اقامت زائر یا گردشگر در مشهد به امر زیارت اختصاص نداشته، بلکه ساعاتی را به زیارت و زمان‌های باقی مانده را به‌منظور گذراندن اوقات فراغت به انگیزه‌های دیگر می‌پردازند (سقای و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۴).

۱-۲-۳. سیاست‌گذاری و تحلیل سیاست

مطالعات سیاست‌گذاری عمومی، از جمله روش‌های تحلیل سیاست، در زمره رشته‌هایی

است که به سرعت در علوم اجتماعی در چند دهه گذشته توسعه و بسط یافته است (2007). Fischer et al). به طور ساده می توان گفت سیاست گذاری عمومی تصمیمی است که در قبال یک مشکل عمومی اتخاذ می شود و فرایندی است شامل تمام اقدامات که از زمان احساس مشکل آغاز و به ارزیابی حاصل از اجرای سیاست ختم می شود (الوانی و شریفزاده، ۱۳۸۷: ۲). سیاست گذاری آن زمان که در عرصه زیارت و مسائل عمومی آن صورت گیرد، سیاست گذاری زیارت نام می گیرد؛ به بیان بهتر می توان تصمیماتی را که مجموعه های رسمی متولی زیارت در مواجهه با مسائل عمومی حوزه زیارت اتخاذ می کنند، با عنوان سیاست گذاری زیارت در نظر گرفت.

تحلیل سیاست که در علوم اجتماعی به کار می رود از ابتدا نه تنها برای کمک به درک پویایی های پیچیده فرایندها و مکانیسم های سیاست گذاری در دستگاه های دولتی توسعه یافت بلکه برای تأمین اطلاعات سیاستی مرتبط برای سیاست گذاران درباره مسائل عمومی حیاتی و گزینه های ممکن سیاستی که می تواند در حل آن ها مؤثر بیفتد، بسط پیدا کرد (Mansour, 2011:161).

در این پژوهش، اصطلاح تحلیل سیاست به تحلیل محتوای سیاست های حوزه زیارت و گردشگری مذهبی اشاره دارد و توسعه مدل ها و توصیف های مربوط به خروجی های سیاست ها در آن محوریت ندارد. پس بیشتر وجه توصیفی مد نظر بوده در عین اینکه پیشنهادهایی ناظر به وضعیت مطلوب ارائه خواهد شد.

۱-۳. روش شناسی

این پژوهش از نوع کیفی است که در گردآوری اطلاعات حوزه سیاست گذاری زیارت در آستان قدس رضوی از مطالعات اسنادی و مصاحبه کیفی بهره گرفته است. روش اسنادی به کلیه روش هایی گفته می شود که در آن ها هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می شود (گیدنز، ۱۳۷۸: ۷۲۶). «اسناد تا آنجایی که در قالب های خاصی تهیه می شوند، موضوعاتی استناد دارد به حساب می آیند: یک

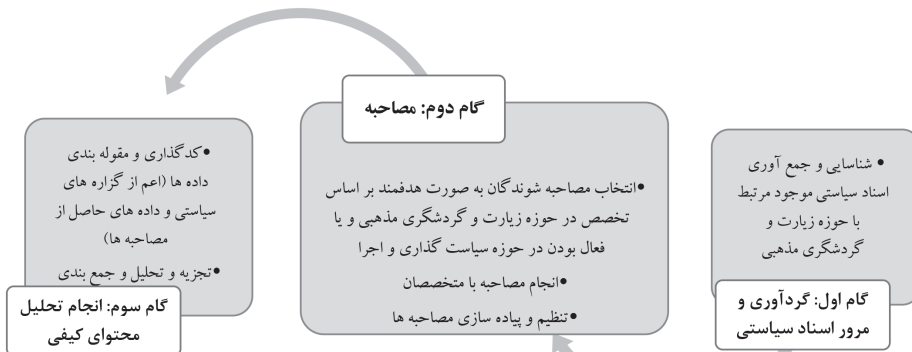
یادداشت، گزارش‌های موردی، سیاست‌ها، قراردادها، پیش‌نویس‌ها، گواهی‌های مرگ، اظهارنظرها، دفترچه‌های خاطرات، آمارها، گزارش‌های سالانه، گواهی‌نامه‌ها، احکام قضایی، نامه‌ها یا اظهارنظرهای کارشناسانه» (فلیک، ۱۳۹۰: ۲۷۵). اسناد مورد مطالعه در این پژوهش، سیاست‌های اعلامی آستان قدس رضوی را که در سایت اختصاصی آن به اشتراک گذاشته شده است، در برمی‌گیرد.^۱

همچنین در این پژوهش در گردآوری اطلاعات وضعیت‌شناسی و ارزیابی سیاست‌های حوزه زیارت و گردشگری مذهبی از مصاحبه کیفی (مصاحبه باز و عمیق) استفاده می‌شود. توضیح آنکه در مصاحبه عمیق پاسخگو در بیان پرسش‌ها و مصاحبه‌کننده در طرح آن آزادی کامل دارند؛ یعنی پرسشگر آنچه را که در نظرش ضروری است، مطرح می‌کند و در طرح سؤال خود هیچ‌گونه محدودیتی احساس نمی‌کند و پاسخگو در جواب دادن به سوال‌ها آزادی کامل دارد. پرسشگر در چنین مصاحبه‌ای می‌تواند ایده‌های خود را در هر پوشش کلامی قرار دهد و سؤال‌های خود را با هر عبارت که مایل باشد مطرح نماید و پاسخگو نیز می‌تواند جواب خود را به هر صورت که مایل باشد و در هر لفظی که دوست داشته باشد بیان کند (ساروخانی، ۱۳۷۳: ۲۱۴). قابلیت‌هایی که این نوع مصاحبه به لحاظ نفوذ عمیق و گسترده در واقعیت‌های ذهنی مصاحبه‌شونده دارد، آن را به روشی برتر در مطالعات ارتباطی و دیگر علوم اجتماعی تبدیل کرده است (لیندلف و تیلور، ۱۳۸۸: ۲۲۳). نمونه‌گیری در انجام این مصاحبه‌ها از نوع هدفمند بوده است. در این روش، شرکت‌کنندگان توسط پژوهشگر دست‌چین می‌شوند؛ چراکه یا به صورت مشخص دارای ویژگی یا پدیده مد نظر یا غنی از اطلاعات در موردی خاص هستند. این روش بیشتر زمانی استفاده می‌شود که نیاز به نمونه‌های خبره باشد. پژوهشگران با انتخاب موارد غنی از اطلاعات که شامل افراد گروه‌ها، موسسات یا رفتارهایی است که بینش کاملی را نسبت به سؤال پژوهش فراهم می‌کنند، به این مهم دست می‌یابند (جلالی، ۱۳۹۱: ۳۱۳ و ۳۱۴).

1. Policy.razavi.ir

تجزیه و تحلیل داده‌های مصاحبه با کارشناسان و مدیران حوزه زیارت، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده دانست. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار می‌آزماید (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۰ و ۲۱). پس ابزار اصلی و محوری تحلیل محتوا، نظام مقوله‌های آن است؛ هر واحدی در تحلیل باید کدبندی شود، یعنی در قالب یک یا چند مقوله قرار بگیرد. نظام مقوله‌ها در تحلیل محتوا برخلاف تحلیل‌های مردم‌نگارانه یا نظریه زمینه‌ای باید قبل از کدبندی، مشخص شود. مقوله‌های استخراجی از متن باید معانی آن را تا حد امکان اشباع نماید. هدف نظام مقوله‌بندی، عملیاتی کردن مفاهیم مربوط به سؤال‌های خاص تحقیق است (محمدپور، ۱۴۰۰: ۴۲۳ و ۴۲۴).

انجام مصاحبه‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها تا حصول اشباع نظری پیش رفت و در مجموع با ۱۲ نفر مصاحبه شد (۶ نفر از پژوهشگران و متخصصان حوزه زیارت و گردشگری مذهبی و ۶ نفر از سیاست‌گذاران و کارگزاران مربوطه در آستان قدس رضوی) در مجموع مراحل اجرای پژوهش حاضر به صورت ذیل قابل ترسیم است:



شکل ۱. روند عملیاتی پژوهش

همچنین درخور ذکر است که طبق مرور صورت گرفته بر سیاست‌های آستان قدس رضوی، از آنجا که تمرکز این نهاد بر حوزه زیارت و خدمات معطوف به آن است، هیچ سیاست صریحی در خصوص گردشگری مذهبی مشاهده نشد. از این‌رو، در تحلیل وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس رضوی، سیاست‌های حوزه زیارت و امور مرتبط با آن مورد توجه قرار گرفته است و آن دسته از سیاست‌هایی انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که به‌طور مستقیم به امر زیارت و زائر و نیز خدمات مرتبط با زیارت گردشگری مذهبی به‌ویژه در حرم مطهر رضوی پرداخته‌اند. بدیهی است که این سیاست‌ها با سایر سیاست‌های آستان قدس رضوی در بخش‌ها و مجموعه‌های مختلف نسبت نظام‌مند دارند.

۲. یافته‌ها

از تجزیه و تحلیل داده‌ها از مجموع اسناد سیاستی موجود و مصاحبه‌های انجام شده با متخصصان و مجریان بر اساس سوالات محوری پژوهش، ۲ مضمون (تم اصلی) و در نسبت با این مضامین نیز ۸ مقوله محوری، ۶۰ زیرمقوله و ۲۷۵ کد رمز به دست آمد که خلاصه آن در جدول ذیل و شرح آن در ادامه بیان می‌شود.

موضوع اصلی	مقوله	زیر مقوله
وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت	ساختار موجود سیاست‌گذاری و اجرا	دسته بندی کارکردی مجموعه‌ها در ساختار جدید و ایجاد ۵ سازمان محوری در ارائه خدمات به زائران به طور مستقیم و غیرمستقیم
		محوریت زیارت و مشروعیت یافتن همه دستگاه‌ها در خدمت به حرم و امر زیارت
		برنامه محوری در نسبت با چشم‌انداز ده ساله

مسئله زیارت از مبدأ تا مبدأ	موضوعات و خدمات مورد توجه در سیاست های زیارت تمهید شرایط مطلوب و (تسهیل و تعالی زیارت)	وضعیت موجود سیاست های آستان قدس در حوزه زیارت
اثر بخشی زیارت و تداوم ارتباط با زائران		
تحقق زیارت با معرفت و ارتقای آداب و مناسک آن		
زمینه سازی در تولید و ترویج محصولات فرهنگی هنری در قالب سوغات زائر		
معرفی میراث علمی و فرهنگی رضوی		
بهره گیری از ظرفیت ها و خدمات فرهنگی، هنری و علمی و رسانه ای در جهت نشر معارف و سیره رضوی و عمق بخشی به ارتباط زائران با ایشان		
مرجعیت علمی و فرهنگی در حوزه زیارت		
نظم و هماهنگی در ارائه خدمات به زائران		
تسهیل و بهبود ارتباطات و تعامل با زائران در ارائه مؤثر خدمات به ایشان		
تأمین امنیت زائران		
سامان دهی وقف و نذر		
محوریت کارکردهای زیارتی و نیازهای زائر در طراحی و نوسازی		
حفظ و حراست از میراث تاریخی ابنیه و معماری		
تعامل و بهره گیری از مشارکت سایر سازمان های مرتبط به ویژه در ارتقای فرهنگ میزبانی		
ارائه خدمات رفاهی و درمانی به زائران		
بهبود سازی فرایندها و افزایش بهره وری و ارزش آفرینی		
نیاز محوری در تعریف و ارائه خدمات به زائران		
تعامل و نقش آفرینی مؤثر بین المللی		
کاهش تصدی گری و مشارکت افزایشی مردم در خدمات زیارت و محرومیت زدایی		

تسهیلات و خدمات رفاهی مناسب برای زائرین در حرم	نقاط قوت سیاست‌های موجود	وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت
توجه به خدمت‌رسانی به محرومین و مستضعفین		
همگامی و همگرایی بیشتر مجموعه‌ها در ارائه خدمات		
سرمایه اجتماعی مناسب و مردمی‌سازی خدمت		
تعامل مناسب و مشارکت افزایشی سایر سازمان‌ها در خدمات		
تجربه و قوت سیاستی و برنامه‌ای روزافزون آستان در حوزه زیارت		
غفلت از ظرفیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی زیارت	خا‌ل‌ها و ضعف‌های سیاستی	
غفلت و ضعف در تولید و عرضه متنوع سوغات زائر		
عدم امتداد زیارت و خدمات آن در زمان و مکان		
ضعف فرهنگ میزبانی		
نبود مخاطب‌شناسی دقیق و جامع در نسبت با گروه‌های مختلف زائران در سیاست‌ها و ارائه خدمات		
تفکیک میان زیارت و گردشگری و عدم ایجاد همگرایی میان سیاست‌ها و خدمات		
موازی‌کاری و ضعف همگرایی و هم‌افزایی در خدمات زیارت	آسیب‌ها و تهدیدها	
ضعف بهره‌وری (کارایی و اثربخشی) ظرفیت‌های علمی و فرهنگی		
ناهماهنگی و تعارض در بافت پیرامونی حرم با زیارت		
تصویرسازی‌های منفی رسانه‌ای		
چالش سلامت زائرین		
تهدید امنیت زائران		
خطر تحمیل تدریجی روح گردشگری بر زیارت		
تشریفات و تجملاتی شدن زیارت		

موقعیت و جایگاه بی نظیر آستان قدس و مشهدالرضا	فرصت‌ها	وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت
گنجینه میراث فرهنگی و هنری در اتصال با زیارت		
فرصت ارتباطات زیارت		
ظرفیت همگرایی زیارت و گردشگری		
بر خورده‌اری از بسترها و زیرساخت های متنوع ارائه خدمت		
ایجاد همگرایی میان گردشگری و زیارت و بهره گیری از ظرفیت‌های گردشگری در امتداد زیارت	الزامات، ضرورت‌ها و اولویت‌های سیاستی	وضعیت مطلوب سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت
حفظ هسته معنایی زیارت و بسط آن در خدمات حرم و شهر زیارتی		
بهره گیری مؤثر از ظرفیت های بین المللی و گسترش خدمات و ارتباطات زیارت در سطح بین الملل		
گسترش خدمات زیارت از مبدأ و از لحظه قرار گرفتن در مسیر زیارت		
تقویت فرهنگ خدمت و میزبانی و تعالی ارتباطات انسانی در سیاست گذاری‌ها		
تصویرسازی مثبت از زیارت و خدمات آن در شهر زیارتی		
نیاز به مشارکت هر چه بیشتر مردمی و سازمانی در خدمات		
شکل گیری حلقه های تخصصی اندیشه ورز در مسئله شناسی و اولویت یابی مسائل، سیاست‌ها و خدمات حوزه زیارت		
معرفت افزایی و تعمیق و بسط تجربه زیارت و ارتباط با مزور در عرصه های مختلف زندگی (فکری، اعتقادی، سیاسی و...)		
مخاطب شناسی دقیق (شناخت گروه های مختلف زائران از اقوام و ملل) در سیاست گذاری و ارائه خدمات متناسب با ایشان		

رشد کمی و کیفی نیروی انسانی آستان	الزامات، ضرورت‌ها و اولویت‌های سیاستی	وضعیت مطلوب سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت
شناخت و فعال سازی مزیت‌های آستان در ارائه خدمت		
تقویت آثار ماندگار زیارت		

مضمون اصلی اول ناظر به «وضعیت موجود سیاست‌های آستان قدس در حوزه زیارت» است که بر اساس داده‌های به دست آمده از تحلیل اسناد و مصاحبه‌ها، شش مقوله محوری «ساختار موجود سیاست‌گذاری و اجرا»، «موضوعات و خدمات مورد توجه در سیاست‌های زیارت (تمهید شرایط مطلوب و تسهیل و تعالی زیارت)» و «نقاط قوت سیاست»، «ضعف‌ها و خلأهای سیاستی»، «فرصت‌ها» و «آسیب‌ها و تهدیدها» در حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در زیارت و گردشگری مذهبی را دربر می‌گیرد.

مقوله محوری اول (ساختار موجود سیاست‌گذاری و اجرا) در قالب زیرمقوله‌های به دست آمده ذیل قابل توضیح است:

- دسته‌بندی کارکردی مجموعه‌ها در ساختار جدید و ایجاد ۵ سازمان محوری در ارائه خدمات به زائران به طور مستقیم و غیرمستقیم (سازمان حرم که متولی اصلی حوزه زیارت و خدمات به زائران است، سازمان علمی و فرهنگی که خدمات علمی و فرهنگی را در سطح ملی و بین‌المللی پی می‌جوید، بنیاد کرامت رضوی با هدف خدمت به محرومان، بنیاد بهره‌وری موقوفات که به دنبال سامان بخشی و بهره‌برداری مؤثر از موقوفات به منظور پشتیبانی مالی مجموعه‌هاست و سازمان مرکزی آستان قدس رضوی که نقش ستادی را نسبت به حوزه‌های مختلف ایفا می‌کند)

- محوریت زیارت و مشروعیت یافتن همه دستگاه‌ها در خدمت به حرم و امر زیارت: زیارت در برابر گردشگری در سیاست‌ها و خدمات موجود آستان اصالت دارد و تلاش می‌شود خدمات و کالبد درونی و بیرونی حرم مطهر رضوی در نسبت با تسهیل و تعالی زیارت سامان یابد.

• برنامه محوری در نسبت با چشم‌انداز ۱۰ ساله: در وضعیت موجود تلاش شده چشم‌اندازی ۱۰ ساله برای سیاست‌های حوزه زیارت در نظر گرفته شده و تنظیم سه سالانه برنامه‌های هر حوزه و متعاقباً پایش مستمر آن‌ها دنبال شود.

موضوعات و خدمات مورد توجه در سیاست‌های موجود زیارت به‌طور کلی ناظر بر تمهید شرایط مطلوب و تسهیل و تعالی زیارت است که بر اساس تحلیل سیاست‌های موجود و مصاحبه‌های انجام شده، مقولات ذیل در نسبت با زیارت در آن برجسته شده است:

• مسئله زیارت از مبدأ تا مبدأ: پیگیری تسهیل زیارت از مبدأ تا مبدأ و تلاش برای استمرار زیارت در سیاست‌های موجود به‌ویژه در قالب ارائه خدمات متنوع به زائر در مسیر زیارت، از جمله موضوعاتی است که در سال‌های اخیر در سیاست‌ها برجسته شده است.

• اثربخشی زیارت و تداوم ارتباط با زائران که بر گسترش دامنه اثربخشی زیارت و حفظ استمرار و تداوم در ارتباط با زائران در قالب برنامه‌های میان‌مدت و بلندمدت فرهنگی تأکید دارد.

• تحقق زیارت با معرفت و ارتقای آداب و مناسک آن؛ در سیاست‌های موجود آستان توجه به ارتقای فرهنگ و آداب زیارت، پیگیری مضامین اعتقادی و معرفتی، تبلیغ و ترویج معارف قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) خاصه معارف رضوی، برگزاری و ارتقای مناسک و مراسم حضوری مذهبی و... پررنگ است که این همه در واقع «تحقق زیارت با معرفت و ارتقای آداب و مناسک آن» را پی می‌جوید.

• زمینه‌سازی در تولید و ترویج محصولات فرهنگی هنری در قالب سوغات زائر.

• معرفی میراث علمی و فرهنگی رضوی که به‌طور خاص به صیانت، فرآوری و بهره‌برداری موثر از ذخایر علمی و گنجینه‌های فرهنگی و هنری آستان قدس اشاره دارد.

• بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و خدمات فرهنگی، هنری و علمی و رسانه‌ای در جهت نشر معارف و سیره رضوی و عمق بخشی به ارتباط زائران با ایشان.

- مرجعیت علمی و فرهنگی در حوزه زیارت؛ دستیابی به مرجعیت علمی و فرهنگی بین‌المللی در سیر و معارف رضوی، زیارت، وقف و نذر.
- نظم و هماهنگی در ارائه خدمات به زائران؛ آرامش، آراستگی، نظم و افزایش کیفیت خدمات حرم و انسجام و هماهنگی در خدمت‌رسانی به زائران از جمله مسائلی است که در طول سالیان متمادی مورد توجه سیاست‌گذاران و مجریان بوده است.
- تسهیل و بهبود ارتباطات و تعامل با زائران در ارائه مؤثر خدمات به ایشان؛ این ریزمقوله ناظر به شفافیت و پاسخگویی به زائران، دسترسی آسان و بهنگام به اطلاعات برنامه‌های مذهبی و فرهنگی حرم و در مجموع تسهیل ارتباط و انتقال انتقادات و پیشنهادهای زائران به مسئولان مربوط است.
- تأمین امنیت زائران؛ توجه به امنیت زائران در قالب راه‌اندازی حفاظت حرم و سایر تمهیدات مقتضی از جمله مسائلی است که در سال‌های اخیر تقویت شده است.
- سامان‌دهی وقف و نذر که ناظر به ترویج فرهنگ وقف و نذر، افزایش جذب هدفمند وقف و نذر و شناسایی و ایجاد ظرفیت‌های وقفی جدید متناسب با نیازهای آستان است.
- محوریت کارکردهای زیارتی و نیازهای زائر در طراحی و نوسازی؛ این ریزمقوله بیش از هر چیز به تأکید بر بهبود بهره‌وری، توسعه کیفی و تحول فضاهای موجود با کارکرد زیارتی (در خدمت به زائران) و اولویت‌بندی کاربری فضاهای حرم بر اساس نوع خدمت به زائر و تعالی زیارت اشاره دارد.
- حفظ و حراست از میراث تاریخی ابنیه و معماری؛ حفظ اصالت و هویت تاریخی هنری و معنوی حرم مطهر رضوی در نوسازی‌ها و حفاظت از گنجینه معماری موجود، مسئله مهمی است که در امتداد حکم رهبر انقلاب اسلامی به تولید آستان قدس رضوی، در سیاست‌های جدید این آستان نیز بازتاب داشته است.
- تعامل و بهره‌گیری از مشارکت سایر سازمان‌های مرتبط به‌ویژه در ارتقای فرهنگ میزبانی.

• ارائه خدمات رفاهی و درمانی به زائران: ارائه تسهیلات زیارت در قالب خدمات غنی‌سازی اوقات فراغت زنان، جوانان و نوجوانان زائر و مجاور، خدمات اسکان و استراحت، خدمات درمانی، غذا و بسته‌های متبرک و ... به‌طور متداول مورد توجه آستان قدس قرار دارد.

• بهینه‌سازی فرایندها و افزایش بهره‌وری و ارزش‌آفرینی: این ریزمقوله بیش از هر چیز به کیفی‌گرایی در برنامه‌ها و خدمات اشاره دارد و مسئله‌توجه به کیفیت مدیریت و فرایندهای مدیریتی در سیاست‌ها، طراحی و استقرار نظام شایستگی و استانداردهای و بهینه‌سازی فرایندها و خدمات ارزش‌آفرین را در برمی‌گیرد.

• نیازمحوری در تعریف و ارائه خدمات به زائران: توجه به نیازهای اقشار و گروه‌های مختلف زائران در طراحی و اجرای برنامه‌ها و در کل مسئله‌محوری و نیازمحوری در خدمات زیارت ضرورتی است که در وضعیت موجود سیاست‌های آستان نیز برجسته شده است.

• تعامل و نقش‌آفرینی مؤثر بین‌المللی: در سیاست‌های موجود آستان در حوزه زیارت، تمرکز بر برنامه‌ها و اولویت‌های مشترک با کشورهای اسلامی با محوریت کشورهای برخوردار از بیشترین زائر در مشهد مقدس به ویژه ارتباط و تعامل هم‌افزا با اعیان مقدسه و مزارات جهان اسلام و در کل گسترش خدمات در سطح بین‌الملل مانند رویدادهای بین‌المللی و ... مورد تأکید قرار گرفته است.

• کاهش تصدیگری و مشارکت‌افزایی مردم در خدمات زیارت و محوریت‌زدایی: این ریزمقوله از تأکیدات سیاست‌ها بر مردمی‌سازی خدمت و ایجاد فرصت‌ها و اشکال خدمتی جدید به منظور مشارکت‌افزایی تشکل‌های مردمی در خدمات مذهبی و فرهنگی زیارت و همچنین جهت‌بخشی، همگرا و هم‌افزا کردن ظرفیت‌های مردمی در خدمت به زائران و مجاوران به ویژه نیازمندان برگرفته شده است که ذیل آن در نهایت گسترش و ارتقای فرهنگ میزبانی و مجاوری با بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی دنبال می‌شود.

علاوه بر محورهای موضوعی و خدماتی برجسته شده در وضعیت موجود، تحلیل این وضعیت نیز در مصاحبه‌های انجام شده با کارشناسان و کارگزاران مربوطه مورد توجه قرار

گرفت که زیرمقوله‌های آن به تفکیک ذیل چهار مقوله محوری «نقاط قوت سیاست»، «ضعف‌ها و خلأهای سیاستی»، «فرصت‌ها» و «آسیب‌ها و تهدیدها» دسته‌بندی شد:

زیرمقوله‌های به دست آمده در نسبت با نقاط قوت وضعیت موجود عبارتند از:

- تسهیلات و خدمات رفاهی مناسب برای زائران در حرم: آستان قدس رضوی ضمن زیرساخت‌های متنوع خدمت به زائران از کیفیت بالایی در ارائه خدمات و فضاهای خدماتی در مقایسه با سایر آستان‌های مقدسه برخوردار است.

- توجه به خدمت‌رسانی به محرومین و مستضعفین: محرومیت‌زدایی و توجه به ارائه خدمات اجتماعی به اقشار نیازمند زائر و مجاور از جمله نقاط قوتی است که ویژه در چند سال اخیر تقویت شده است.

- همگامی و همگرایی بیشتر مجموعه‌ها در ارائه خدمات: طبق ادعای کارشناسان مرتبط، در نسبت با دوره‌های گذشته، همگرایی بیشتری در سیاست‌ها و یکپارچگی بیشتری در خدمات حوزه زیارت صورت گرفته است.

- سرمایه اجتماعی مناسب و مردمی‌سازی خدمت: برخورداری آستان از سرمایه اجتماعی و حس تعلق مردمی و حرکت آن به سمت الگوی اجتماعی و مردمی خدمات‌دهی در برابر سازمانی و حکومتی شدن از جمله نقاط قوت خدمات حوزه زیارت در این آستان است که به‌ویژه در قالب خادمیاری تبلور یافته است.

- تعامل مناسب و مشارکت افزایشی سایر سازمان‌ها در خدمات: این مقوله به شکل‌گیری ارتباطات بین سازمانی خوب و بهره‌گیری از مشارکت‌ها سایر مجموعه‌ها به ویژه بقاع و سایر آستان‌های مقدسه در سال‌های اخیر و انجام برخی برنامه‌های مشترک، اشاره دارد.

- تجربه و قوت سیاستی و برنامه‌ای روزافزون آستان در حوزه زیارت: آستان قدس رضوی از صبغه ارزشمندی در برنامه‌ریزی و راهبری و مدیریت حوزه زیارت برخوردار است. وجود نگاه سیاست‌گذارانه و برنامه‌محور به بحث زیارت، کیفی شدن تدریجی و علمی بودن

سیاست‌ها ضمن بهره‌گیری از ظرفیت مشاوران علمی در سطح ملی حکایت از این نقطه قوت ارزشمند در وضعیت موجود سیاست‌های آستان دارد.

ضعف‌ها و خلأهای سیاستی موارد ذیل را در برمی‌گیرد:

- غفلت از ظرفیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی زیارت: این ضعف به خلأ برنامه‌ریزی به‌ویژه از حیث اقتصادی و درآمدزایی و اولویت نداشتن تولید ثروت در حرم مطهر و ... اشاره دارد.

- غفلت و ضعف در تولید و عرضه متنوع سوغات زائر: ضعف عملکرد آستان در شناسایی و تمرکز بر مزیت‌های نسبی مربوط به خود مانند سوغات و محصولات فرهنگی، ضعف در تولید و عرضه سوغات متصل به امر قدسی و زیارت، غفلت از تولید سوغات متنوع مربوط به حرم متناسب با طبقات و گروه‌های مختلف زائران و در کل کم توجهی به نقش مؤثر سوغات در رشد گردشگری مذهبی، حکایت از این ضعف دارند.

- عدم امتداد زیارت و خدمات آن در زمان و مکان: توجه غالب به مقصد و غفلت از مسیر زیارت و کم توجهی به آثار زیارت موجب عدم بهره‌گیری از ظرفیت‌های اتصال با زائر و گردشگر و تداوم ارتباط با وی در طول سال و حتی غفلت از محیط پیرامونی حرم، شهر زیارتی و رهاشدگی بیرون حرم در ارائه خدمات به زائران شده است.

- ضعف فرهنگ میزبانی: ضعف فرهنگ میزبانی و اصالت درآمدزایی در اطراف حرم که به‌ویژه در رفتار برخی کسبه جلوه‌گر شده است.

- نبود مخاطب‌شناسی دقیق و جامع در نسبت با گروه‌های مختلف زائران در سیاست‌ها و ارائه خدمات: نبود سرمایه‌گذاری لازم در کسب اطلاع و شناخت گروه‌های مختلف زائران: فقدان اطلاعات دقیق از زائران و نبود گزارش جامع و سیستمی برای پایش زائران و فهم نیازها، رفتارها و تجارب ایشان و در نتیجه سلیقه‌ای شدن سیاست‌ها و اکتفا به تجارب شخصی و اطلاعات ناقص، این ضعف را برجسته می‌سازد.

• تفکیک میان زیارت و گردشگری و ایجاد نشدن همگرایی میان آن‌ها در سیاست‌ها و خدمات: تناقض‌انگاری و انفکاک زیارت و گردشگری به‌عنوان انگاره‌ای ذهنی در ذهن برخی مسئولان و حتی نبود وفاق در نسبت زیارت و گردشگری در اندیشه سیاست‌گذاران و مجریان، به دنبال خود تفکیک میان زیارت و گردشگری در ساختار اداری و اجرایی و نبود همگرایی در سیاست‌های آن‌ها را به دنبال داشته است، حال آنکه در واقعیت‌های رفتاری فرهنگ ایرانی ما شاهد عدم تفکیک‌پذیری آن هستیم. این امر به نوبه خود موجب عدم الهام گردشگری از حرم و زیارت و ضعف در طرح و تحقق کارکردهای گردشگری در امتداد زیارت و متعاقباً تناقض‌فزاینده کارکردهای گردشگری و زیارت در شهر مشهد شده است.

• موازی‌کاری و ضعف همگرایی و هم‌افزایی در خدمات زیارت: این ضعف ناظر به تقسیم نشدن کار روشن بین مراجع اصلی زیارت و موازی‌کاری و فقدان هماهنگی مؤثر بین آن‌ها طرح شده که برآمده از فقدان مدیریت هدفمند و هم‌افزا در اقتصاد زیارت و گردشگری مذهبی شهر مشهد و نبود سرمایه‌گذاری جدی در این حوزه است.

• ضعف بهره‌وری (کارایی و اثربخشی) ظرفیت‌های علمی و فرهنگی: غفلت از ارزش افزوده‌های تاریخی فرهنگی در قالب شخصیت‌ها، گروه‌ها و فرقه‌های دینی در نسبت با حضرت رضا (علیه السلام)، فعال‌سازی نشدن ظرفیت معنایی، معرفتی و علمی زیارت در ارائه خدمات به زائران، عدم بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های زیرساختی علمی، فرهنگی، اقتصادی، درمانی و ... ذیل ضعف بهره‌وری مورد انتظار (کارایی و اثربخشی) ظرفیت‌های علمی و فرهنگی این آستان عظیم، قابل ذکر است.

آسیب‌ها و تهدیدهای مورد اشاره در مصاحبه‌ها، در ریزمقولات دسته‌بندی شدند:

• ناهماهنگی و تعارض در بافت پیرامونی حرم با زیارت: بی‌توجهی به مفاهیم و روح زیارت و بسط آن در بافت پیرامونی حرم و فضای کالبدی شهر موجب تعارض جدی بافت شهری با حرم مطهر رضوی شده و انحراف شهرسازی از محوریت این مکان مقدس شده است که خود حکایت از غلبه نوعی سوداگری اقتصادی در توسعه شهر زیارتی مشهد دارد. مسئله‌ای که در غلبه هتل‌های لوکس و مجتمع‌های تجاری مدرن بر فضای بصری

اطراف حرم مشهود است.

• تصویرسازی‌های منفی رسانه‌ای: هجمله‌های تبلیغاتی منفی و مغرضانه علیه آستان قدس رضوی و نادیده گرفته شدن خدمات آن در کنار گسترش تصاویر منفی از قبیل عقب‌ماندگی، تاجرگرایی و ... از شهر زیارتی مشهد و مناسبات اجتماعی آن در رسانه‌های معارض، از جمله تهدیداتی است که نه تنها ممکن است ذهنیت زائران و گردشگران، بلکه رفتارها و نوع مواجهه و تعاملات آن‌ها را نیز جهت دهد.

• چالش سلامت زائران: حفظ سلامت زائران به ویژه در دو سال اخیر و با گسترش بیماری‌های فراگیری مثل کرونا و انتشار سریع آن به چالش مهمی تبدیل شده است. در عین حال که چالش رعایت نکردن مسائل بهداشتی از سوی برخی گروه‌های زائران در حرم همواره وجود داشته است.

• تهدید امنیت زائران: گسترش گروه‌های تکفیری و افراطی‌گری برخی فرقه‌های مذهبی که امنیت جانی و روانی را هدف گرفته‌اند در کنار مسائل غیراخلاقی برخی افراد در حرم مطهر رضوی مانند بدپوششی‌ها و جلوه‌گری‌های جنسی، شوخی‌های نابهنجار و ... که امنیت اخلاقی، معنوی و فرهنگی را خدشه‌دار می‌سازند، جلوه‌های مختلفی از تهدید امنیت زائران هستند.

• خطر تحمیل تدریجی روح گردشگری بر زیارت: غفلت از به خدمت گرفتن ظرفیت‌های گردشگری در امتداد زیارت، آسیب‌هایی چون تقلیل وجه قدسی و معنوی زیارت به وجه مادی گردشگری، تبدیل شدن زیارت به یک امر تفریحی و سرگرمی و پررنگ شدن لذت و فراغت در آن و غلبه روح سرمایه‌داری گردشگری و تهی شدن از خدمت را به دنبال خواهد داشت که جلگی حکایت از خطر تحمیل تدریجی روح گردشگری بر زیارت دارد.

• تشریفاتی و تجملاتی شدن زیارت: این آسیب کاملاً در ارتباط با ریزمقوله پیشین و تحمیل روح گردشگری بر زیارت است. مسئله تجملاتی شدن خدمات زیارت در اطراف

حرم و تخصیص غالب آن به قشرهای پردرآمد در مقایسه با امکانات کم برای زائران کم‌برخوردار، محدود شدن به تشریفات، بسط فیزیکی و نشانه‌های مادی با شکوه در حرم و خطر تبدیل شدن تدریجی زیارت به یک امر با شکوه مجلل اشاره به آسیب تشریفاتی و تجملاتی شدن زیارت دارد.

همچنین بر اساس تحلیل داده‌های مصاحبه‌های انجام شده، فرصت‌های موجود در برابر سیاست‌گذاری و ارائه خدمات آستان قدس رضوی در حوزه زیارت و گردشگری شامل موارد ذیل است:

- موقعیت و جایگاه بی‌نظیر آستان قدس و مشهدالرضا: که به ویژگی منحصر به فرد وجود حضرت رضا (علیه السلام) به عنوان عالم آل محمد در مشهد و شرق جهان اسلام و اهمیت استراتژیک مشهدالرضا (علیه السلام) در کشور و منطقه اشاره دارد.

- گنجینه میراث فرهنگی و هنری در اتصال با زیارت: ظرفیت بی‌نظیر معماری، هنر، موزه‌ها، نسخ خطی، ادبیات، مشاهیر و... بالجمله حمایت از فرصت بی‌نظیر گنجینه میراث فرهنگی و هنری در اتصال هر چه بیشتر با زیارت و انتقال مفاهیم محوری آن دارد.

- فرصت ارتباطات زیارت: تشریف سالانه گروه‌های مختلف زائرین ایرانی و غیرایرانی از اقوام و فرهنگ‌های مختلف در بستر زیارت، فرصتی ارزشمند در شکل‌گیری تعاملات و گفت‌وگوی میان فرهنگی (و حتی گفت‌وگوی بین ادیان و مذاهب) و به اشتراک‌گذاری افکار و اندیشه‌ها و تبادل ایده‌ها و تجارب در مواجهه با مسائل نوپدید فرهنگی و اجتماعی به‌ویژه نشر و گسترش معارف و فرهنگ رضوی فراهم می‌آورد.

- ظرفیت همگرایی زیارت و گردشگری: امکان همگرایی گردشگری و زیارت، فرصتی مهم در بهره‌گیری از ظرفیت‌های اقتصادی و میان فرهنگی گردشگری در انتقال مضامین زیارت و تحقق غایات معنوی آن فراهم می‌آورد.

- برخورداری از بسترها و زیرساخت‌های متنوع ارائه خدمت: وجود بسترهای گسترش خدمات متنوع فرهنگی و رفاهی بسیار فراتر از حرم مطهر رضوی و نیز برخورداری آستان

قدس رضوی از مزیت‌های نسبی مادی و معنوی فراوان مانند مدارس، دانشگاه‌ها، میقات‌الرضاها و... فرصت‌های متنوعی در ارائه خدمات متصل به زیارت و نشر و گسترش مضامین آن فراهم آورده است.

مضمون اصلی دوم ناظر به «وضعیت مطلوب سیاست‌های آستان قدس رضوی در حوزه زیارت» است که با توجه به تأکیدات صورت گرفته در مصاحبه‌ها بر الزامات و اولویت‌های سیاستی، مقوله محوری «الزامات، ضرورت‌ها و اولویت‌های سیاستی» تقسیم شده‌اند که در مجموع ضمن اشاره به اولویت‌ها، به باید و نبایدهای سیاست‌گذاری زیارت و گردشگری مذهبی در وضعیت مطلوب اشاره دارد. این الزامات و اولویت‌ها در قالب ریز مقولات ذیل صورت بندی شده‌اند:

- ایجاد همگرایی میان گردشگری و زیارت و بهره‌گیری از ظرفیت‌های گردشگری در امتداد زیارت
- حفظ هسته معنایی زیارت و بسط آن در خدمات حرم و شهر زیارتی
- بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های بین‌المللی و گسترش خدمات و ارتباطات زیارت در سطح بین‌الملل
- گسترش بیش از پیش خدمات زیارت از مبدأ و از لحظه قرار گرفتن در مسیر زیارت
- تقویت فرهنگ خدمت و میزبانی و تعالی ارتباطات انسانی در سیاست‌گذاری‌ها
- تصویرسازی مثبت از زیارت و خدمات آن در شهر زیارتی
- نیاز به مشارکت هر چه بیشتر مردمی و سازمانی در خدمات زیارت و گردشگری مذهبی
- شکل‌گیری حلقه‌های تخصصی اندیشه‌ورز در مسئله‌شناسی و اولویت‌یابی مسائل، سیاست‌ها و خدمات حوزه زیارت
- معرفت‌افزایی و تعمیق و بسط تجربه زیارت و ارتباط با مزور در عرصه‌های مختلف

زندگی (فکری، اعتقادی، سیاسی و ...)

- مخاطب‌شناسی دقیق (شناخت گروه‌های مختلف زائران از اقوام و ملل) در سیاست‌گذاری‌ها، تعریف ارائه خدمات متناسب با گروه‌های مختلف مخاطبان
- رشد و ارتقای کمی و کیفی نیروی انسانی آستان قدس رضوی
- شناخت و فعال‌سازی مزیت‌ها و ارزش افزوده‌های آستان قدس در ارائه خدمت زیارت و گردشگری مذهبی
- تقویت بیش از پیش آثار ماندگار زیارت بر مخاطب میلیونی

۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش با توجه به خلأ مطالعات سیاست‌پژوهی زیارت و گردشگری مذهبی در ایران به‌ویژه در آستان‌ها و اعتبار مقدسه، به مطالعه و تحلیل سیاست‌های آستان قدس رضوی در حوزه گردشگری مذهبی و زیارت پرداخته شد. مطالعه وضعیت موجود حکایت از آن داشت که نه‌تنها مسئله گردشگری مذهبی در سیاست‌های آستان قدس رضوی مورد توجه قرار نگرفته است، بلکه هیچ نسبتی میان گردشگری و زیارت در این سیاست‌ها برقرار نشده است.

در سیاست‌های آستان قدس رضوی امر زیارت و خدمات معطوف به آن محوریت دارد و همه دستگاه‌ها در خدمت به حرم و امر زیارت مشرووعیت می‌یابند. در همین نسبت عمده سیاست‌های آستان گزاره‌هایی را مطرح کرده‌اند که مسائل و موضوعات ذیل در آن برجسته است: مسائلی از قبیل زیارت از مبدأ تا مبدأ، اثربخشی زیارت و تداوم ارتباط با زائران، تحقق زیارت با معرفت و ارتقای آداب و مناسک آن، زمینه‌سازی در تولید و ترویج محصولات فرهنگی هنری در قالب سوغات زائر، معرفی میراث علمی و فرهنگی رضوی، بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و خدمات فرهنگی، هنری و علمی و رسانه‌ای در جهت نشر معارف

و سیره رضوی و عمق بخشی به ارتباط زائران با ایشان، مرجعیت علمی و فرهنگی در حوزه زیارت، نظم و هماهنگی در ارائه خدمات به زائران، تسهیل و بهبود ارتباطات و تعامل با زائران در ارائه مؤثر خدمات به ایشان، تأمین امنیت زائران، سامان‌دهی وقف و نذر، محوریت کارکردهای زیارتی و نیازهای زائر در طراحی و نوسازی، حفظ و حراست از میراث تاریخی ابنیه و معماری، تعامل و بهره‌گیری از مشارکت سایر سازمان‌های مرتبط به ویژه در ارتقای فرهنگ میزبانی، ارائه خدمات رفاهی و درمانی به زائران، بهینه‌سازی فرایندها و افزایش بهره‌وری و ارزش‌آفرینی، نیازمحوری در تعریف و ارائه خدمات به زائران، تعامل و نقش‌آفرینی مؤثر بین‌المللی و کاهش تصدیگری و مشارکت افزایی مردم در خدمات زیارت و محرومیت زدایی.

مهم‌ترین خلأ و ضعف که می‌تواند در واقعیت اجتماعی به یک تهدید تبدیل شود، تفکیک میان گردشگری و زیارت و ضدیت بخشی به آن‌ها در ذهنیت سیاست‌گذاران و مجریان است که موجب عدم همگرایی زیارت و گردشگری در واقعیت امر و در میدان اجرا به‌عنوان یک کلان مسئله شده است. بی‌توجهی به گردشگری به‌عنوان یک فرصت در امتداد زیارت و نادیده گرفتن زیارت به‌عنوان بستری برای رشد گردشگری مذهبی و اعتلای معنوی گردشگر-زائر در جهت امر قدسی زیارت، در واقعیت میدانی توسعه فضاها و خدمات شهری، اثری معکوس به جا گذاشته است؛ آنچنان که در کلان شهر زیارتی مشهد به‌مرور شاهد آسیب غلبه روح سرمایه‌داری گردشگری و تهی شدن از خدمت و غلبه سوبه‌های سرگرمی و لذت بر امر زیارت هستیم. رشد نامتوازن بافت شهری، عدم برجسته بودن فرهنگ میزبانی، توزیع نابرابر خدمات و ... از جمله تبعات این غفلت در حوزه سیاست‌گذاری و اجراست. از این روست که این مسئله همگرایی زیارت و گردشگری و بهره‌گیری از ظرفیت‌های گردشگری در امتداد هسته معنایی زیارت، نه تنها به‌عنوان یک فرصت بلکه به‌عنوان یک ضرورت و اولویت نیز طرح شده است.

در کنار این اولویت مهم، در این پژوهش به منظور مشخص شدن ابعاد کلی وضعیت مطلوب بر اساس نقاط قوت، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای ترسیم شده، نقش‌آفرینی مطلوب آستان قدس رضوی در قالب الزامات و اولویت‌های به دست آمده از مصاحبه

با متخصصان و کارگزاران مربوطه، تشریح شد؛ حفظ هسته معنایی زیارت و بسط آن در خدمات حرم و شهر زیارتی، بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های بین‌المللی و گسترش خدمات و ارتباطات زیارت در سطح بین‌المللی، گسترش خدمات زیارت از مبدأ و از لحظه قرار گرفتن در مسیر زیارت، تقویت فرهنگ خدمت و میزبانی و تعالی ارتباطات انسانی در سیاست‌گذاری‌ها، تصویرسازی مثبت از زیارت و خدمات آن در شهر زیارتی، نیاز به مشارکت هرچه بیشتر مردمی و سازمانی در خدمات، شکل‌گیری حلقه‌های تخصصی اندیشه‌ورز در مسئله‌شناسی و اولویت‌یابی مسائل، سیاست‌ها و خدمات حوزه زیارت، معرفت‌افزایی و تعمیق و بسط تجربه زیارت و ارتباط با مزور در عرصه‌های مختلف زندگی (فکری، اعتقادی، سیاسی و ...)، مخاطب‌شناسی دقیق (شناخت گروه‌های مختلف زائران از اقوام و ملل) در سیاست‌گذاری و ارائه خدمات متناسب با ایشان، رشد کمی و کیفی نیروی انسانی آستان، شناخت و فعال‌سازی مزیت‌های آستان در ارائه خدمت و تقویت آثار ماندگار زیارت، ضرورت‌ها و اولویت‌های شایان توجه در وضعیت مطلوب را تشکیل می‌دهند.

روشن است که مطالعه انجام شده گامی اولیه در سیاست‌پژوهی حوزه زیارت و گردشگری مذهبی به‌ویژه در آستان‌های مقدسه است. از این‌رو، مطالعات تکمیلی متنوع و مختلفی برای تقویت مبانی نظری سیاست‌ها و صورت‌بندی نظریه‌سیاستی مطلوب برای آستان‌های مقدسه و اماکن مذهبی در حوزه زیارت و گردشگری مذهبی و همچنین ارزیابی انتقادی سیاست‌های این حوزه ضرورت می‌یابد. پیشنهادهای مختلفی برای انجام مطالعات تکمیلی در حوزه سیاست‌گذاری گردشگری مذهبی و زیارت به‌ویژه در اعتبار و آستان‌های مقدسه قابل طرح است که در پایان به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- واکاوی نسبت میان زیارت و گردشگری و مطالعه ظرفیت‌های همگرایی زیارت و گردشگری در بعد سیاست‌گذاری و اجرای خدمات گردشگری و زیارت.
- مطالعه تطبیقی بین سیاست‌های اعتبار و آستان‌های مقدسه کشورهای اسلامی در حوزه گردشگری مذهبی و همچنین مراکز دینی بین‌المللی مثل واتیکان.
- مطالعات تاریخی و روندپژوهانه سیاست‌ها و خدمات آستان‌های مقدسه در حوزه زیارت

و گردشگری مذهبی به ویژه در سده معاصر و در نسبت با تحولات فکری، فرهنگی و سیاسی صورت گرفته در جامعه ایرانی (کیفیت بازتاب سیاست‌های حاکمیت در طول تاریخ بر سیاست‌ها و خدمات حوزه زیارت و گردشگری مذهبی در آستان‌های مقدسه و مراکز مذهبی مرتبط) و ...

• مطالعات آینده‌پژوهانه ناظر به مسائل و چالش‌های آینده زیارت و گردشگری مذهبی به ویژه در شهر زیارتی مشهد.

منابع و مأخذ

- الوانی، سیدمهدی؛ شریف‌زاده، فتاح. (۱۳۸۷). *فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی*. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا. (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی». پژوهش. سال سوم. شماره دوم. صص: ۱۵-۴۴.
- باباپور لامعی، ندا. (۱۳۹۶). «نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری مذهبی ایران (مطالعه موردی حسینیه اعظم زنجان)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. موسسه آموزش عالی طلوع مهر.
- ثابت‌کردار، فرخ. (۱۳۹۶). «تحلیل نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری (مطالعه موردی، استان گیلان)». پایان‌نامه کارشناسی. موسسه آموزش عالی حکیم جرجانی.
- باقرنیا، آدین؛ احمدیان، رضا. (۱۳۹۳). *مبانی گردشگری فرهنگی*. تهران: انتشارات تیسرا.
- برهانی شهرستانی، محمدعلی. (۱۳۸۹). «زیارت امام رضا علیه السلام از دیدگاه فریقین». *سفیر نور*. شماره ۱۶. صص: ۱۵۷-۱۷۹.
- توانگر، معصومه؛ خاکسار آستانه، حمیده؛ رحمانی، فاطمه. (۱۳۹۱). «مدیریت گردشگری در شهرهای مذهبی زیارتی (بررسی تطبیقی مشهد و وائیکان)». *مطالعات گردشگری*. دوره اول. سال اول. شماره دوم. صص: ۱-۲۲.
- جلالی، رستم. (۱۳۹۱). «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی». *تحقیقات کیفی در علوم سلامت*. سال اول. شماره ۴. صص: ۳۱۰-۳۲۰.
- ریدر، ایان. (۱۴۰۰). *زیارت*. ترجمه داریوش رضاپور. تهران: نشر سینا.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۷۳). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. ج ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سبحانی، اسرافیل و میردیکوندی، رحیم. (۱۳۹۳). «آثار روان‌شناختی زیارت در سلامت روانی و زندگی انسان». *معرفت*. شماره ۲۰۵. صص: ۱۳-۳۰.
- سقایی، مهدی؛ جوانبخت قهفرخی، زهره؛ مافی، عزت‌ا... (۱۳۹۱). «تحلیل نقش مراکز خرید در رابطه با گردشگری و زیارت در کلان‌شهرها (مطالعه موردی: کلان‌شهر مشهد)». *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*. سال دوم. شماره هشتم. صص: ۷۷-۱۰۱.
- سیدمحسنی باغسنگانی، سیدمهدی. (۱۳۹۹). «طراحی سناریوهای سیاستی زیارت مشهد مقدس بر مبنای روش عدم قطعیت بحرانی». *فرهنگ رضوی*. سال هشتم. شماره ۱ (پیاپی ۲۹). صص: ۲۱۷-۲۳۹.
- شبایی، مهدی. (۱۳۹۰). «نقش مرقدا امام خمینی (ره) در تحول گردشگری مذهبی شهر تهران». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۸۷). *مجمع البحرین*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- عظیمی هاشمی، مژگان؛ شریعتی مزینانی، سعید؛ اعظم‌کاری، فائزه. (۱۳۹۱). «مؤلفه‌های اجتماعی-فرهنگی شهر زیارتی پایدار، مورد مطالعه: شهر مشهد». *مطالعات اجتماعی ایران*. دوره ششم. شماره ۳ و ۴. صص: ۱۵۶-۳۱۳.
- غفاری، مهدی. (۱۳۹۵). «نقش اماکن مذهبی در توسعه گردشگری (مطالعه موردی: مسجد مقدس جمکران)». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- فلیک، اووه. (۱۳۹۰). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی*. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی.

- لیندلف، تامس آر. و تیلور، برایان سی. (۱۳۸۸). روش‌های تحقیق کیفی در علوم ارتباطات. ترجمه عبدالله گیویان. تهران: انتشارات همشهری.
- محمدپور، احمد. (۱۴۰۰). ضد روش؛ زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. تهران: لوگوس.
- معاون، زهرا؛ موحد، مجید؛ طبیعی، منصور. (۱۳۹۶). «معنایابی و گردشگری مذهبی: مطالعه مردم‌نگارانه». جامعه‌پژوهشی فرهنگی. سال هشتم. شماره ۴. صص: ۱-۳۲.
- ملکی، محمدحسن؛ خاشعی ورنامخواستی، وحید؛ فتحی، محمدرضا و صفاری‌نیا، مهدی. (۱۳۹۸). «آینده‌پژوهی گردشگری مذهبی استان قم با رویکرد سناریونگاری»، گردشگری و توسعه. دوره ۸. شماره ۳. صص: ۱۸۴-۲۰۵.
- نهایندی، مریم و نعمتی، سیده فاطمه. (۱۳۸۹). «تهدیدها و فرصت‌های گردشگری زیارت در ایران». مطالعات فرهنگی و ارتباطات. دوره ۶. شماره ۲۰. صص: ۱۴۵-۱۷۲.
- نیکنام، کامبیز. (۱۳۹۳). «مقایسه دو مفهوم گردشگر و زائر». منظر. شماره ۲۹. صص: ۴۶-۵۱.

منابع اینترنتی

- هاشمی فشارکی، علیرضا. (۱۳۹۹). زیارت. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. <https://cgie.org.ir/fa/> article/257537/زیارت.

منابع لاتین

- Fischer, Frank; Miller, Gerald J.& Sidney, Mara S. (2007). *Handbook of public policy analysis: Theory, politics and methods*, USA: CRC Press.
- Mansour, Ahmed M.E. (2011). Use of 'policy analysis' to improve the quality of policy-making by government and non-governmental organizations, *Verslo ir teisės aktualijos / Current Issues of Business and Law*, Vol. 6, No.183-159, 1.
- Raj, Razaq & Morpeth, Nigel D. (2007). *Religious tourism and pilgrimage festivals management: an international perspective*, CABI Publication.
- Raj, Razaq & Griffin, Kevin. (2015). *Religious tourism and pilgrimage management; An International Perspective*, CABI Publication.
- Walton, John, K. (2022). *Encyclopædia Britannica*, from <https://www.britannica.com/topic/tourism#ref302598>